

Ст. н. с. д-р Владимир Царевски

ГЛОБАЛНАТА ФИНАНСОВО-ИКОНОМИЧЕСКА КРИЗА - ВЪЗМОЖНИ ВЪПРОСИ И ОТГОВОРИ

*"Не е възможно да решаваме проблемите със
същото мислене, с което сме ги създали".*

Алберт Айнщайн

Обобщени са основните причини и фактори за възникването и задълбочаването на кризата. Те трябва да се търсят в проявлението на основните движещи сили и противоречия на капиталистическата обществена система при съвременните условия. Направен е изводът, че изходът от съвременната глобална икономическа криза все още предстои и очевидно е свързан с редица радикални изменения в основополагащите принципи на устройство и функциониране на икономиката и на обществото.

JEL: E44; D53

Съвременната глобална финансово-икономическа криза е криза не само на финансовата система, а на неолибералния модел на функциониране на икономиката, като засяга сериозно и самите основи на капиталистическия начин на производство. Тя убедително доказва, че този модел е исторически изчерпан и че вярата в способностите на пазара да се саморегулира ефективно при всякакви условия (при това не само в краткосрочен аспект) е обществено контрапродуктивна. Всичко това поражда множество въпроси, чиито отговори са от голямо теоретично и практическо значение и провокира някои позабравени в последно време дискусии.

Първият въпрос, който е логично да си зададем, е свързан със същността на съвременната глобална криза, т.е. криза на какво точно е тя. Един от възможните отговори е, че това е само временна криза, предимно на финансовата система, която не поставя под съмнение ефективността на действащите пазарни механизми, както и по-общо - неолибералния модел на функциониране на икономиката в повечето съвременни държави. Такъв отговор обаче би бил прекалено повърхностен и по същество апологетичен.

Един по-задълбочен анализ би довел до извода, че съвременната глобална криза е криза именно на самия неолиберален модел на функциониране на икономиката, който вече е исторически изчерпан, че пазарите (не само финансовите) не са в състояние да се саморегулират, особено в дългосрочен план, и че т.нар. пазарен фундаментализъм категорично е опроверган.

Този отговор също не поставя под съмнение ефективността на функциониране на капиталистическата обществена система, или, с други

думи, основните принципи и ценности на (относително) "свободната пазарна икономика".

Възможен е и далеч по-радикален отговор, а именно, че това е криза не просто и не само на неолибералния модел на капитализма, а е дълбока и всеобхватна криза на капиталистическия начин на производство, респ. на капиталистическия обществен строй.¹

Склонен съм да приема като сравнително най-аргументиран и верен именно последния от посочените отговори. За да се обоснова, би трябвало да се спра на следващия основен въпрос, породен от съвременната финансово-икономическа криза, а именно за причините, допринесли за нейното избухване и впоследствие - разпространение, задълбочаване и изостряне. На този въпрос също се дават различни отговори.

Възможно най-опростеното, елементарно (но и съвсем повърхностно) обяснение, очевидно предназначено за най-широката и неизкушена публика, се свежда до това, че основната причина за кризата е "алчността на bankerите", неограничавана практически от нищо в условията на прекомерна либерализация на финансовите пазари и на твърде висока степен на откъснатост и (относителна) независимост на финансовия от реалния сектор на икономиката.

В тези условия бурно развитие отбелязва, особено през последните две десетилетия, "финансовият инженеринг", изобретил и вкарал във все по-интензивен търговски оборот различни видове дериватни финансови инструменти, в т.ч. и деривати "на квадрат", т.е. деривати върху деривати, при това (почти изключително) с чисто спекулативна цел. Това обяснение не е невярно, то е недостатъчно вярно, именно защото не анализира ситуацията в необходимата дълбочина.

Логично възникват няколко въпроса във връзка с подобно обяснение. Първият е свързан с прословутата "алчност", или по-точно - със "склонността на някои икономически агенти да максимизират материалните си изгоди независимо от отрицателните последиствия от това върху останалите агенти".²

Не е ли всъщност алчността, нагонът за извличане на печалба (на всяка цена) основният движещ мотив на капиталистическата икономика, а и на пазарната икономика въобще? Не създава ли именно съвременната "свободна пазарна икономика" благоприятни условия за почти безгранично развихряне на алчността и на стремежа към максимизиране на индивидуалната печалба с всички възможни методи и средства? Кои са спирачките, ограничителите, регулаторите на този стремеж?

¹ Според някои автори става въпрос дори за "цивилизационна" криза, т.е. за криза на основните ценности на съвременната (западна) цивилизация. Вж. например *Пахомов, Ю., С. Пахомов. Мировой финансовый кризис: цивилизационные истоки.* - *Экономист*, 2009, N 2.

² Това е определението за "морален хазарт", дадено от А. Смит (цит. по *Воденичаров, Б. Свята без икономисти?* - *Икономика*, 2009, N 3.

Тук стигаме до следващия логичен въпрос - способни ли са пазарите, в частност финансовите, да се "саморегулират", до каква степен и при какви условия? Не трябва ли регулативните функции да са компетентност на обществото в лицето преди всичко на съответните органи и институции на държавата, а способността на пазарите и пазарните субекти за саморегулиране (доколкото съществува) да изпълнява допълваща, второстепенна роля?

Не трябва да забравяме, че регулирането неизбежно означава и ограничение, следователно саморегулирането включва и самоограничението. Може ли да се разчита само на склонността на стопанските субекти към самоограничения, или е необходимо да бъдат ограничавани отвън с цел стремежът към максимизиране на печалбата на всеки от тях да не доведе до нежелано накърняване на обществения интерес? Вече е категорично ясно, че да се разчита единствено на самоограничението е твърде наивно, особено що се отнася до поведението на основните играчи на финансовите пазари (в лицето на най-големите транснационални банки и небанкови финансови посредници), всеки от които е финансово по-могъщ от повечето съвременни държави.

Това обстоятелство, в съчетание с интензивно протичащите процеси на глобализация във финансовата сфера, както и с прекомерната либерализация на международното движение на капитали, прави практически безсилни евентуални мерки за по-строг контрол и регулиране на национално (държавно) равнище.³

При тези условия, движени от мотива за максимизиране на печалбата и несрещащи практически никакви сериозни ограничения в това отношение, споменатите пазарни субекти продължиха да разширяват своята кредитна дейност, дори пренебрегвайки някои от традиционните принципи и практики за оценка на риска и за неговото минимизиране (оптимизиране). Тук логично стигаме до едно от популярните обяснения на причините за сегашната криза, според което основната причина е свързкредитирането, преди всичко на потреблението и на жилищното строителство при фактически почти пълно пренебрегване на риска. Но каква е причината за това прекалено бурно развитие на кредитирането, на първо място - в САЩ, и в сравнително по-слаба степен - във всички индустриално развити и в голяма част от развиващите се държави?

От една страна, това е неимоверно засиленото търсене на кредити (заемни средства) с цел финансиране на бързо растящото потребление при същевременно много по-бавно нарастване на доходите,⁴ а от друга,

³ Това обстоятелство дава сериозни допълнителни аргументи в защита на тезата, че са остро наложителни мерки за повишаване ефективността на регулирането на финансовите пазари на междудържавно равнище.

⁴ Някои автори свързват бурно нарастващото потребление, основаващо се във все по-висока степен на взети назаем парични средства, в САЩ и в някои други развити държави и с кризата на

неспирният стремеж на банките и на финансовите посредници като цяло към максимизиране на печалбата в условията на ожесточаваща се конкуренция.

Нека се спрем по-подробно на тези две непосредствени (но в никакъв случай най-дълбоки) причини за възникването на дълговата криза, прераснала впоследствие във финансова, а на следващия етап - във всеобхватна икономическа криза.

Стремежът към все по-голямо и все по-качествено потребление, т.е. към все по-пълноценно задоволяване на материалните и духовните потребности на хората, е напълно естествен и закономерен. Същевременно логично степента на задоволяване на тези потребности в крайна сметка зависи от количеството и качеството на наличните блага (обществено богатство), както и от начините и механизмите за тяхното разпределение и преразпределение в обществото. Това означава, че темпът на нарастване на потреблението в рамките на една икономика трябва да съответства (поне приблизително и поне в дългосрочен аспект) на темпа на увеличаване на националното богатство, което се създава (почти изключително) в сферата на реалната икономика и най-вече в различните отрасли на производството.

С други думи, една нация не може безкрайно дълго да консумира повече, отколкото произвежда. В противен случай, част от нейното потребление неминуемо трябва да бъде кредитирано отвън - от нации (държави), които, образно казано, консумират по-малко, отколкото произвеждат. В глобален мащаб това естествено води до превръщането на едни държави (нации, икономики) в нето-длъжници, а други - в нето-кредитори по отношение на останалия свят.⁵

Характерно за първата група държави е сравнително високо жизнено равнище, надхвърлящо възможностите на реалната икономика и размера на доходите, както и съвсем ниска норма на спестяване. Недостигащите за финансиране на националното потребление и инвестиции средства (финансови ресурси) се компенсират чрез използване (временно) на доход, създаден другаде, т.е. за сметка на нарастване на задлъжнялостта към останалия свят.

Обратно, за държавите от втората група са характерни относително по-скромно вътрешно потребление и доста висока норма на спестяване,

основните ценности на протестанството (рационализъм, индивидуализъм, стремеж към личен успех и положително отношение към забогатяването за сметка на личните усилия, пестеливост и скромност в личното потребление), които сега според тях са се изродили в безогледен и циничен стремеж към индивидуално забогатяване с всички възможни средства и на всяка цена и към почти безпределно увеличаване на потреблението независимо от разполагаемия доход, т.е. за сметка на силно увеличение на задлъжнялостта (вж. *Пахомов, Ю., С. Пахомов*. Цит. съч.).

⁵ Добре известен факт е, че сега САЩ са най-големият нето-длъжник към останалия свят, докато Китай и Япония са най-големите нето-кредитори. Към тази тема ще се върнем по-нататък в изложението.

което позволява част от създадения доход да се изнася, т.е. да се използва за кредитиране на други икономики, в резултат от което се увеличават външните (международните) активи на страната.

Въпросът е докога, при какви условия и до каква степен държавите от втората група ще продължат да кредитират тези от първата.

В краткосрочен аспект този въпрос за страната, която е най-големият нето-длъжник – САЩ, се разрешава сравнително лесно благодарение на все още доминиращата роля на долара като международна валута. Все повече и по-значими обаче стават симптомите, сигнализиращи, че това привилегировано положение на американската валута няма да продължи вечно.⁶

Ако се абстрахираме от международното движение (вноса и износа) на доходи в рамките на всяка икономика (държава), прекомерното (надхвърлящо размера на собствения доход) потребление на едни субекти неминуемо трябва да бъде кредитирано (пряко или косвено) за сметка на дохода на други. Ако в дадена икономика е налице бурно нарастване на кредитите за потребителски цели, това означава, че от една страна, силно се увеличава относителният недостиг на доходи за определен кръг стопански субекти (обикновено това е преобладаващата част от домакинствата), а от друга, е налице значително концентриране на доход (съответно финансов ресурс) у други стопански субекти (по правило сравнително малко на брой). Следователно логично е да разглеждаме прекомерно бързото нарастване на обемите на потребителския кредит и като едно от частните проявления на процеса на все по-голяма социална поляризация, който е характерен за почти всички съвременни държави и се проявява както на национално, така и на интернационално равнище. А широко известен факт е, че социалната поляризация, т.е. натрупването на все повече богатство в ръцете на съвсем малка (и прогресивно намаляваща) социална прослойка и относителното обедняване на преобладаващата част от населението, е една от обективните, закономерни последици от функционирането на пазарния механизъм, която се проявява толкова по-силно, колкото по-"свободен", по-слабо регулиран и ограничен в своето действие е този механизъм.

Така или иначе, в описания режим системата може да функционира относително задоволително през периоди на сравнително динамичен икономически растеж. Проблемите възникват при значително забавяне на темпа на растежа и се изострят чувствително в периоди на нулев, или в още по-голяма степен - на отрицателен растеж. Тук логично възниква въпросът възможно ли е обективно безкризно развитие, с други думи, случайни и аномални ли са икономическите кризи, или, напротив, те са

⁶ В тази насока са и лансираните от някои държави, както и от отделни експерти идеи, предложения и планове за реформиране на международната валутна система.

закономерни, неизбежни, периодично повтарящи се явления? Както е известно, още К. Маркс дава достатъчно убедителен отговор, като аргументира тезата, че кризите са неизбежен спътник на капиталистическия начин на производство, като основната и най-дълбоката причина за това се корени в едно от конкретните следствия от основното противоречие на капиталистическата икономика, а именно социалната поляризация и относителното обедняване на широки слоеве от населението, водещи до периодични кризи на свръхпроизводство.⁷

От своя страна във фазата на динамичен икономически растеж банките и останалите видове финансово-кредитни институции се стремят да отговорят на (и същевременно да използват в свой интерес) засиленото търсене на кредити, увеличавайки предлагането им, като твърде често, преследвайки целта за максимизиране на печалбата в условията на жестока конкуренция, са склонни да недооценяват и дори да пренебрегват риска, който поемат.

Най-общо, кредитите, отпускани от банките, могат да се използват за финансиране на инвестиции (предимно в реалния сектор на икономиката), или на потреблението. Ако достатъчно голяма част от отпуснатите кредити се реализират с инвестиционна цел, резултатът може да е стимулиране на реалния икономически растеж, който да е стабилен подкрепа за увеличаването се потребление. В случай, че прекалено голяма част от отпуснатите кредити се използват за потребителски цели, съществува вероятност динамиката на потреблението значително да изпревари тази на реалния икономически растеж, респ. и динамиката на доходите. Това от своя страна би породило необходимостта от ново увеличение на кредитирането и (при неизменни други фактори) би имало проинфлационен ефект.

Ако финансово-кредитните институции отговорят на повишеното търсене на кредити с нова кредитна експанзия, това логично би довело до повишаване степента на относителна откъснатост на финансовия от реалния сектор на икономиката. Появява се възможност финансовият сектор да започне да съществува и да се развива (относително и временно) независимо от състоянието и тенденциите в развитието на реалния сектор на икономиката, т.е. едва ли не като самоцел, сам за себе си.⁸ За това допринася и бурно развиващата се през последните няколко десетилетия търговия с различни видове производни ("дериватни") финансови инструменти, довело наред с други фактори от различно естество до неимоверно нарастване на възможностите за извличане на колосални печалби (често и

⁷ По-подробно по тези въпроси вж.: Димов, А. Глобалната капиталистическа криза. С., 2009; Балабанов, И. Глобалните проблеми на съвременността и методологията на К. Маркс. - Икономическа мисъл, 2008, N 5 и 6; Ангелов, И. Световната финансово-икономическа криза и България. - Икономическа мисъл, 2008, N 5.

⁸ Сега финансовият сектор в САЩ и в повечето от останалите индустриално развити държави е съвсем близко до това абсурдно състояние.

при сравнително ниска степен на риска, което само по себе си е парадоксално) от всевъзможни спекулативни операции на финансовите пазари, без да е необходимо да се правят инвестиции в реалния сектор на икономиката. Това означава, че в значителна степен е накърнена основната функция на финансовия пазар в една икономика - да спомага за побързото и ефективно движение (на относително и временно) свободни, излишни парични средства от крайните спестители (инвеститори) към крайните кредитополучатели, следователно за оптималното разпределяне на капитала (като производствен фактор) между различните сфери и отрасли на икономиката и по този начин да съдейства за бърз, устойчив и ефективен икономически растеж.

Излишно е да се обяснява, че такова състояние на финансовия сектор и на икономиката като цяло не може да съществува вечно, рано или късно то неизбежно води до криза. Именно на такава криза, започнала в страната, където финансовият сектор е най-развит и същевременно в най-голяма степен откъснат, "независим" от реалния сектор на икономиката, и разпростряла се впоследствие практически в целия останал свят сме свидетели сега. Иначе казано, прекалено "надутият" финансов "балон" съвсем логично и закономерно се "спука".⁹ С това за пореден път беше демонстрирана (по начин, достатъчно убедителен и за най-крайните монетаристи), че финансовият сектор не може продължително време да се развива (относително) независимо и откъснато от реалния сектор на икономиката и по-конкретно, че чрез емисия на финансови инструменти, както и чрез повишаване пазарната им цена, националното богатство не се увеличава, защото всеки финансов актив е само относителен, т.е. той е актив за даден субект (негов държател) само защото е пасив за друг (обикновено неговия емитент).¹⁰ Поради това не е коректно да се казва, че когато се наблюдава повишение на пазарните цени на финансовите инструменти (т. нар. пазарна капитализация), обществото печели, както и обратно – че при понижени е налице загуба на обществено богатство (капитал). И в единия, и в другия случай някои пазарни субекти печелят, а други губят.¹¹ Това обаче няма пряко отношение към динамиката на реалното богатство (капитал) на нацията, съществуващо във вид на природни ресурси, стоки за потребление, сгради, съоръжения, машини,

⁹ Редица специалисти (и в САЩ, и в други страни) предупреждават за тази опасност още от края на 90-те години на XX и началото на XXI век. Вж. *Проктър, Р.* Победи финансовата криза. С., 2007 (първото издание на английски език в САЩ е от 2002 г.).

¹⁰ Това е основанието финансовият капитал да бъде наречен "фиктивен" капитал от някои изследователи (например Р. Хилфердинг и Т. Владигеров). За разлика от финансовите активи реалните са "абсолютни" активи (такива, срещу които не стоят съответни пасиви). Всъщност съвкупността от реални активи представлява реалното богатство на обществото.

¹¹ По принцип при операциите на финансовите пазари източник на печалбата на едни субекти е загубата на други.

технологии, информация, знания и налични човешки ресурси (работна сила).

Ако внимем по-дълбоко, бихме могли да си зададем следния въпрос: При условие, че националното (реално) богатство не се увеличава, т.е. потребява се повече, отколкото се произвежда (например в период на криза), а същевременно финансовите посредници реализират значителна печалба, то кой е нейният източник?

Ако се абстрахираме от международния икономически обмен, очевидно това може да бъде само равната по размер загуба на други субекти. Практиката показва, че относително най-потърпевши в такива случаи са преобладаващата част от домакинствата, обикновено по-бедните от тях.

От своя страна това логично води до по-нататъшно засилване на социалната поляризация, която, както вече беше отбелязано, е сред основните кризисни фактори и сама по себе си е може би най-острото кризисно явление, характерно за съвременното човечество и проявяващо се все по-отчетливо на национално, регионално и глобално равнище.

Парадоксално, поне на пръв поглед, е това, че дори в условията на бърз икономически растеж, водещ нормално до увеличаване на общественото богатство, значителни социални прослойки както в развитите, така и в развиващите се страни губят, т.е. обедняват абсолютно. Теоретично погледнато, при такива условия е възможно да печелят (да се обогатяват) всички, ако е налице по-справедливо разпределение на ефекта на икономическия растеж, т.е. на увеличението на реалното обществено богатство. Това обаче, както е добре известно, не е и никога не е било присъщо на капиталистическата обществена система.

Какви са възможните варианти за изход от съвременната глобална икономическа криза?

Тиражираните през последните две години идеи, предложения и дори сценарии за излизане от кризата варират в доста широк диапазон - от леки, едва ли не "козметични" промени в механизмите за регулиране на финансовите пазари (лансирани засега твърде внимателно от привърженици на "пазарния фундаментализъм") до идеята за необходимостта от смяна на съществуващата обществено-икономическа формация. Не липсват и автори, защитаващи тезата, че сегашната финансово-икономическа криза, подобно на тази от 1929-1934 г., е предизвикана съзнателно, изкуствено и следователно изходът от нея също е "планиран" предварително с цел да се спаси съществуващата система и господстващото положение на финансовата олигархия (на първо място, в държавите от англо-саксонския свят - САЩ и Великобритания).¹²

Към такива тези и концепции, отнасяни от някои изследователи към т.нар. теория на конспирацията, би трябвало да се отнасяме не с

¹² Вж. *Стариков, Н.* Кризис; как это делается. Санкт Петербург, 2009.

пренебрежение (както най-често се прави), а с необходимия критичен и доколкото е възможно, обективен поглед.

В този смисъл не би могло да се отрича обстоятелството, че за избухването, развитието и края на всяка икономическа криза известен принос има и субективният фактор, т.е. позициите, интересите, оценката и поведението на различните стопански субекти (на първо място, на тези от тях, които имат възможност в някаква степен, пряко или косвено да манипулират пазарите), на различните групи, слоеве и класи в обществото, на държавните регулаторни органи и институции. Всеки от тях се стреми по един или друг начин, в една или в друга посока да въздейства върху хода на развитие на икономическите процеси в свой интерес. Въпросът в крайна сметка се свежда до обстоятелството доколко това е обективно възможно (като се вземе предвид, че по правило действията на различните видове и групи субекти са разнопосочни, а много често - и противоположни).

Придържайки се към един от основните принципи на Марксовата теория за общественно-икономическото развитие - за определящото значение на обективните (исторически) закономерности,¹³ според мен причините, ходът и изходът на икономическите кризи не могат да бъдат убедително обяснени само (или предимно) чрез влиянието на субективния фактор (естествено, без то да се отрича изцяло). Тази констатация е напълно валидна и по отношение на сегашната глобална финансово-икономическа криза.

Както беше отбелязано, относително по-крайните привърженици на "свободния пазар" (т.е. на икономическия либерализъм), смятат, че кризата може да бъде преодоляна само или предимно чрез корекции в механизмите за регулиране на операциите на финансовите пазари. За някои от тях стабилизирането на борсовия пазар на ценни книжа и в частност спирането на тенденцията към понижаване на борсовите индекси, е достатъчно достоверен сигнал, че кризата вече е преодоляна, или поне че краят ѝ е твърде близо. На това твърдение би трябвало да се възрази, че тя има много други и по-значими проявления - най-вече в реалния сектор на икономиката, като: отрицателни (или нулеви) темпове на икономически растеж; спадане на обема на промишленото и селскостопанско производство; намаляване на трудовата заетост; понижаване на реалните доходи, на потреблението и общо - на жизненото равнище. Ако анализираме динамиката на тези показатели, неминуемо ще стигнем до извода, че кризата все още (в края на 2009 г.) е в разгара си, дори там, където тя започна - САЩ, а останалите засегнати държави, в т.ч. и България, са още по-далеч от нейния край.

Опитът на практически всички страни, чиито икономики бяха поражени от сегашната глобална криза, свидетелства, че само с мероприя-

¹³ Вж. по-подробно *Балабанов, И.* Цит. съч.

тията, засягащи финансовия сектор, тя не може да бъде преодоляна. Необходими са мерки за въздействие върху реалния сектор, насочени към стимулиране на икономическия растеж и преди всичко - на търсенето (по "класическата" кейнсианска рецепта) и на инвестициите в сферата на производството, технологиите, а в относително по-дългосрочен план - на развитието на човешките ресурси.

Трудно е сега да се отговори на въпроса дали тези мерки ще се окажат достатъчни за излизане от икономическата криза и за възобновяване на растежа. По мое мнение най-вероятно те ще имат краткосрочен (в най-добрия случай средносрочен)¹⁴ положителен ефект, но в дългосрочна перспектива основните дефекти, проблеми и противоречия на действащата система, които са най-дълбоките причини за кризата, ще продължат да съществуват и неминуемо ще доведат до нови кризи.

В крайна сметка както ходът на кризата, така и философията и насоките на мерките за противодействие, предприети от най-развитите в икономическо отношение държави начело със САЩ, които (поне засега) предотвратиха катастрофа, подобна на тази от началото на 30-те години на миналия век, доказаха достатъчно убедително, че ерата на ултралибералната пазарна капиталистическа икономика вече е безвъзвратно отминала. Стана пределно ясно, дори за либерално настроените политически лидери на Запад, както и за преобладаващата част от техните икономически съветници, че пазарите (не само финансовите) не са в състояние да се "саморегулират" ефективно, особено в дългосрочен аспект; че в съвременния свят, чиято икономика се доминира в значителна степен от супермощни ТНК (както в реалния, така и във финансовия сектор), конкуренцията (доколкото все още съществува) е силно изкривена; че всъщност напълно свободна ("съвършена") конкуренция и напълно конкурентни ("съвършени") пазари съществуват само в някои учебници.¹⁵ Следователно необходима е съществена намеса на държавата в икономиката, вкл. и чрез пряко субсидиране на банки и други финансови институции (в някои случаи дори чрез фактическата им, "временна" национализация), както и чрез въвеждане и прилагане на много по-строги и ефикасни методи и инструменти за регулиране на икономиката. Все повече се осъзнава нуждата от засилване ролята на държавата при управлението и финансирането на социалната сфера, научните изследвания и технологичния прогрес, инвестициите в инфраструктурни проекти и т.н. Всичко това дава основание да се очаква в една или друга степен и

¹⁴ Не бива да се пропуска и възможността сегашната криза да има т. нар. двойно дъно, т.е. да се окаже W-образна.

¹⁵ Вж. по-подробно: *Ангелов, И.* Цит. съч; *Стоянов, В.* Неолибералната финансова система - провокатор и генератор на глобалната финансово-икономическа криза и очакванията след нея. - *Икономическа мисъл*, 2008, N 6; *Михайлов, П.* Неолибералната идеология и икономическата криза. - *Нова зора*, 2009, бр. 34.

форма възраждане на идеите и теориите за т.нар. конвергенция, чийто родоначалник е Джон Кенет Гълбрайт.

Много от идеите, прогнозите и предложенията за изход от глобалната икономическа криза, както и за следкризисното устройство на глобалната икономика, особено тези, чийто хоризонт е по-дългосрочен, са значително по-смели и радикални.¹⁶

Предлага се например банките и останалите финансови институции да се национализират с цел да се повиши тяхната роля и значение като източници за кредитиране на реалния сектор и на домакинствата (което е всъщност основната им обществена функция) за сметка на "чисто" спекулативните финансови операции, които често са социално контрапродуктивни. По този начин би се преодоляла прекомерната откъснатост и независимост на финансовия от реалния сектор на икономиката, създаваща условия първият да функционира през продължителни периоди едва ли не "сам за себе си" - нещо, което може да е изгодно за определени пазарни субекти, но е в остро противоречие с обществения интерес.¹⁷

На необходимостта от засилване на връзката между реалния и финансовия сектор на икономиката и от повишаване ролята и значението на последния за стимулиране на растежа (в противовес на използването му, предимно като източник на спекулативни печалби за представителите на финансовата олигархия) обръщат внимание и редица други изследователи.¹⁸ Много от идеите, концепциите и предложенията за следкризисното устройство на финансовата система, лансирани от отделни учени, от официални представители на някои държави, в т.ч. Китай, Русия, Великобритания, САЩ, както и на международни икономически организации, предвиждат коренно преустройство на международната валутна система. Те засягат основно структурата, ролята и функциите на съществуващите международни финансови институции и преди всичко на Международния валутен фонд (има и предложения за учредяване на нови финансови институции с регионален и глобален обхват), методите, средствата и механизмите за регулиране и контрол на финансовите пазари (и в частност на международното движение на краткосрочни, "спекулативни"

¹⁶ Далеч не всички от тях са нови - в по-голямата си част по същество те са построени върху известни в миналото идеи и концепции, които бяха (предимно съзнателно) "позабравени" в последно време. В този смисъл напълно закономерен и обясним е засиленият (отново) интерес към основните трудове на мислителя на хилядолетието Карл Маркс.

¹⁷ Такова предложение прави например американският изследовател Джеймс Петрас (вж. Капитализмът днес. С, 2009, с. 275).

¹⁸ Един от тях е видният американски икономист, политолог и политик Линдън Ларуш. Вж. по-подробно *Недев, Т.* Световната финансова криза и глобалната рецесия, кейнсианството и неолиберализмът. - В: Годишник на ВСУ, Т. XIII, Варна, 2007-2009; *Нова зора*, 2009, бр. 31.

капитали).¹⁹ Тези идеи се отнасят и до ролята и значението на основните валути, използвани в сферата на международните плащания, които са насочени най-вече към повишаване на относителния дял на еврото, СПТ, националните валути на някои държави, досега слабо използвани в тази сфера, както и към създаването на нови международни парични единици, циркулиращи в регионален или в глобален мащаб, за сметка преди всичко на ограничаване на функциите на щатския долар, което, както се предполага, би направило международната валутна система относително по-балансирана, справедлива и стабилна.

Някои от по-радикалните предложения в тази сфера предвиждат връщане към системата на златен стандарт,²⁰ което обаче е малко вероятно. Евентуалното въвеждане в действие поне на някои от основните принципи на златния еталон несъмнено би допринесло за повишаване на стабилността както на националните парични системи на отделните държави, така и на международната валутна система, но същевременно би ги направило много по-малко гъвкави, адаптивни и динамични.

Някои от най-радикално настроените и най-далече достигащи в търсенето на корените на кризата изследователи стигат до извода, че премахването на най-дълбоките причини за възникването на периодични икономически кризи не може да стане в рамките на съществуващата капиталистическа обществена система. Необходимо е да се търси "път към изграждане на солидарно и справедливо общество, в което да се премахне бедността, която е една от главните причини за избухването на различните форми на капиталистическа криза."²¹

Все повече анализатори на Запад, в т.ч. и в САЩ, започват да обръщат внимание на изострянето на някои от основните противоречия на съвременната капиталистическа икономика и в по-широк план - на съществуващата обществена система. Много от тях акцентират върху все по-отчетливо проявяващото се противоречие между засилващата се социална поляризация и принципите и ценностите на истинската, реално действащата (за разлика от формално установената) демокрация. Например Майкъл Паренти твърди, че "в исторически план отношенията между демокрацията и концентрацията на капитала са определено антагонистични", като в подкрепа на тази своя теза привежда думите на съдията Люис Брандис от Върховния съд на САЩ, казани по време на Великата депресия: "В тази страна е възможно да имаме или демокрация, или

¹⁹ Очаквано за специалистите беше "възродена" идеята на Джеймс Тобин от 70-те години на миналия век за налагане на данък при износа и вноса на капитали - съвсем наскоро в полза на това предложение се изказа и министър-председателят на Великобритания.

²⁰ Във връзка с това заслужават да се споменат идеите на вече цитираните тук Линдън Ларуш и Велчо Стоянов.

²¹ Димов, А. Глобалната капиталистическа криза. С., 2009, с. 8.

огромни богатства, концентрирани в ръцете на шепа хора, но не е възможно да имаме и двете едновременно."²²

*

В обозрима перспектива в рамките на съществуващата общественоекономическа система мерките за излизане от кризата трябва да се основават (предимно) на основните идеи и теоретични постулати на кейнсианството. По-конкретно те биха могли да се концентрират в следните главни направления:

- съществено засилване на регулативните функции на държавата и на основните междудържавни икономически организации по отношение на икономическите процеси и особено на операциите на финансовите пазари;
- стимулиране на търсенето и на инвестициите в реалния сектор на икономиката и на първо място, в отраслите на материалното производство, както и на образованието, науката и технологиите, чрез по-пълноценно използване на методите и инструментите на паричната и на фискалната политика;
- засилване на преразпределителните и социалните функции и ангажименти на държавата;
- коренна реформа на съществуващата международна валутна система с цел постигане на по-висока степен на стабилност, балансираност, действителна равнопоставеност между страните и справедливост;
- достигане на икономически по-ефективно и социално по-справедливо съчетание между частни и обществени интереси. Очевидно е, че поне в рамките на съществуващия обществен строй винаги ще има възможности отделни субекти да забогатяват, без да участват пряко или косвено в увеличаване на общественото богатство, а в редица случаи дори допринасяйки за неговото намаляване (например чрез спекулативни операции на финансовите пазари). Въпросът е тези възможности да бъдат максимално ограничени, естествено доколкото обективните обстоятелства позволяват това.

Що се отнася до дългосрочната (историческа) перспектива, тя е свързана с преодоляването (по-точно е да се каже с неизбежното изчерпване на възможностите, с достигането на историческите предели) на съществуващата общественоекономическа формация.

Според теорията на К. Маркс за историческия материализъм всеки обществен строй закономерно преминава през етапите на възникване, възход, разцвет и упадък, водещ до неминуемата му гибел. Във възходящите фази на своето развитие той играе положителна роля за развитието на производителните сили и оттам - за цялостния прогрес на обществото. Неизбежно на определен етап от социалното развитие произ-

²² Цит. по Капитализмът днес. С., 2009, с. 287.

водствените отношения, характерни за дадения обществен строй, постепенно започват да се превръщат в спирачка за по-нататъшното развитие на производителните сили и следователно - за прогреса на цялото общество. Това означава, че съществуващият обществен строй е изчерпал своя исторически потенциал и е настъпило време да бъде заменен с нов, относително по-прогресивен.²³

Според законите на диалектиката не може да съществува вечен, нито, разбира се, идеален (съвършен) обществен строй - всеки един си има своя исторически предел. Естествено движеща сила на всеки обществен строй и по-конкретно - на присъщия му начин на производство, е неговото основно диалектическо противоречие, обуславящо и главния мотив (цел) на общественото производство, който именно логично го довежда и до неговия край.

В този смисъл би трябвало да се подчертае, че все по-ясно става, че основните глобални проблеми, пред които е изправено съвременното човечество - екологичната криза, ограничеността на природните ресурси, достигналата абсурдни размери социална поляризация и пряко свързаните с нея бедност, глад, отсъствие на задоволителна медицинска помощ, ограничен достъп до образование и т.н., не могат да бъдат не само радикално, но дори и задоволително решени, ако се разчита предимно на индивидуалната предприемчивост и на стремежа към извличане на лична изгода. Тяхното решение все по-настоятелно изисква планомерно организиране, координиране и интегриране на всички видове ресурси, усилия, способности и инициативи в глобален (общочовешки) мащаб.

16.XI.2009 г.

²³ Вж. по-подробно *Балабанов, И.* Цит. съч.